

પ્રેમાનંદ

(સમય : ઈ.સ. સત્તરમી સદી)

ઉત્તમ આખ્યાનકાર તથા માણભટ્ટ કવિ પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’ તેમજ પૌરાણિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને, એમાંથી કથાવસ્તુ લઈને તેમણે આખ્યાનો રચ્યાં. મધ્યકાળમાં પ્રેમાનંદે આખ્યાનને નવું જ રૂપ આપ્યું. માણ ઉપર થાપ આપીને, પઠન, ગાયન તેમજ અભિનય દ્વારા લોકસમુદાયમાં રસની આગવી જમાવટ કરવામાં પ્રેમાનંદ મોખરે રહ્યા. ‘ઓખાહરણ’, ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’, ‘અભિમન્યુઆખ્યાન’, ‘સુદામાચરિત્ર’, ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’, ‘નળાખ્યાન’, ‘રણયજ્ઞ’, ‘દશમસ્કંધ’ વગેરે આખ્યાનો દ્વારા પ્રેમાનંદે ગુજરાતી આખ્યાન-કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. વર્ણન, પાત્રાલેખન, રસનિરૂપણ, ભાષાકર્મ - એમ વિવિધ દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદનાં

આખ્યાનો ગુજરાતી ભાષાની વિશિષ્ટ સંપદા બની રહેલ છે. કથા તેમજ કાવ્યનો સુભગ સમન્વય એમાં જોવા મળે છે. માણ દ્વારા કથા કરવામાં તેઓ કુશળ હતા, કલાકાર હતા. માનવમન તેમજ માનવસ્વભાવની તેમને ઊંડી પરખ હતી. આખ્યાન રજૂ કરતી વખતે એક રસમાંથી બીજા રસમાં સરકી જઈને, ગજબની જમાવટ કરી શકતા હતા. આખ્યાનો દ્વારા તેમણે લોકશિક્ષણનું કામ કર્યું હતું. પ્રજાકીય સંસ્કારવારસાને પોષવાનું, સાચવવાનું તેમજ સંવર્ધિત કરવાનું કામ તેમણે કર્યું. ઉત્તમ આખ્યાનકાર ને કવિ હોવાને કારણે તેઓ ‘કવિ શિરોમણિ’નું સન્માન પામ્યા છે.

ભીમક રાજાએ પુત્રી દમયંતીનો સ્વયંવર યોજ્યો છે, જેમાં ચારેય દેવો નળરૂપે જ ઉપસ્થિત થતાં દમયંતી આકરી કસોટીમાં મુકાઈ જાય છે - તેની મતિ મૂંઝાઈ જાય છે. પ્રેમાનંદે દમયંતીના સૌંદર્યની લાલસા ધરાવતા દેવોને અતિ પામર, પશુવત્ વ્યવહાર કરતા દર્શાવ્યા છે. અહીં દેવોના પારસ્પરિક છળકપટને અદ્ભુત રીતે નિરૂપીને કવિએ શ્રોતાઓનું જબરું મનોરંજન કર્યું છે. દમયંતી દેવોને ત્યજીને નળરાજાને વરમાળા પહેરાવે છે. નળ-દમયંતીનાં લગ્ન થાય છે અને એ જ સમયે કળિ અને દ્વાપરને પણ નારદે જ દમયંતીને પરણવાની અભીપ્સા જગાડીને પરણવા મોકલેલા, કિંતુ દમયંતી પરણી જતાં હતોત્સાહી થયેલો કળિ, સત્તા-સમૃદ્ધિ-ઐશ્વર્યની ટોચે પહોંચેલા નળ-દમયંતીના સુખને સાંખી-જીરવી શકતો નથી અને તેથી એક સંધ્યાકાળે પગ ધોતા નળની પાની થોડી કોરી રહી જતાં તેના શરીરમાં પ્રવેશીને તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરવામાં સફળ થાય છે. જેની સુંદર કથા અહીં સુપેરે આલેખન પામી છે.

કડવું ૨૮

(રાગ-સારંગ)

મન ઈચ્છા નૈષધરાય તણી, કન્યા ગઈ નળરાય ભણી;
જુએ તો ઊભા છે નળ પંચ, કન્યા કહે, ‘આ ખોટા સંચ. 1
હંસનું કહ્યું અવરથા ગયું, નળનાથનું વરવું રહ્યું!
એક નળ સાંભળિયો ધરા, આ કપટી કો આવ્યા ખરા. 2
પાંચે નળ ચેષ્ટા કરે, ‘લાવ હાર’ કંઠે આગળ ધરે;
તવ દમયંતી થઈ ગાભરી, વિપરીત દેખી પાછી ફરી. 3
આવી જાહાં પિતા ભીમક, ‘અરે તાતજી જુઓ કૌતક;
હું એક નળને આરોપું હાર દીઠા પંચ ને પડ્યો વિચાર. 4
ભીમક કહે, ‘આશ્ચર્ય ન હોય, તું વિના પંચ ન દેખે કોય!
શકે દેવતા તાં નિરાધાર, થઈ આવ્યા નળને આકાર. 5
એ પરીક્ષા: નિમિષ નહિ ચક્ષ, વિરજ વસ્ત્ર, ઊભા અંતરિક્ષ;
વાત સાંભળી ભીમક તણી, કન્યા આવી પંચ નળ ભણી. 6
પિતાએ મારગ દેખાડ્યો, નારીએ નર શોધી કાઢ્યો;
દમયંતી જેમ વરવા જાય, ધસી ઈન્દ્ર નળ આગળ થાય. 7

એકએકને આગળ કરે, લેવા માળ કંઠ આગળ ધરે;
 સંચ ન આવે રે ફરી, તવ દમયંતી થઈ ગાભરી. 8
 ઈન્દ્રે મનમાં શાપ્યો હુતાશન, વાંદરાના જેવું વદન;
 અગ્નિએ જાણ્યું ઈન્દ્રનું કાજ, ‘રોંછમુખો થજો મહારાજ’. 9
 વરુણે શાપ મનમાં દીધો, જમને માંજારમુખો કીધો;
 ધર્મે અંતર ઈચ્છ્યું એવું, વરુણનું મુખ થયું શ્વાનના જેવું. 10
 રોંછ, વાંદર, શ્વાન, માંજાર, કન્યા કહે, ‘વર રૂડા ચાર!’
 ઈન્દ્રરાય વાણી એમ ભણો, ‘આધાવેધ માંડ્યો આપણો.’ 11
 જમ કહે, ‘કાં હસાવો લોક,’ શાપ કીધા માંહોમાંહે ફોક;
 દમયંતી વિચારે વળી, ‘સમાન શોભે પંચનળી. 12
 કોહોને વરીએ, કોહોને ઉવેખીએ, વરમાળા કોહોને આરોપીએ?’
 જોવા મળીઆ રાજકુમાર, એક નળ દેખે નિરધાર. 13
 બુદ્ધિવાન નારી છે ઘણું, માન મુકાવે દેવતા તણું;
 ચારેને પૂછે કરી પ્રણામ, ‘તમારા તાતનાં શાં શાં નામ?’ 14
 લોભ વિષે ગણ્યો નવ પાપ, ‘વીરસેન પાંચનો બાપ!’
 કન્યા વળતી કરને ઘસે, સખી સામું જોઈ જોઈ હસે. 15
 સખી કહે, ‘શું ઘેલાં થયાં ? શું કપટરૂપને વળગી રહ્યાં?
 બીજા પુરુષ રૂપનાં ધામ, સાંભળો કહું દેશદેશનાં નામ.’ 16
 દેશ સકળ નરેશનાં નામ, દાસી કહે વર્ણવી ગુણાગ્રામ;
 તોયે કન્યાને ન ગમ્યું કોય, ફરી પંચ નળને જોય. 17
 ‘હું હું નળ,’ પાંચે ઊચરે, પણ કન્યા કોહોને નવ વરે.
 નારદજી અંતરિક્ષ આવીઆ, ઈંદ્રાણી આદિ તેડી લાવીઆ. 18
 ચારે દેવની ચારે નાર, ગગને દીઠી ભરથાર;
 લજજા પામ્યા લોભ ઘણું, એ કારજ નારદ તણું! 19
 કન્યાએ દીઠી દેવાંગના, એમ જાણીને માંડ્યા વના :
 ‘અમે અલ્પ જીવ કરૂપ, તમો ભારેખમ ભવના ભૂપ. 20
 અમો જમ-જરાથી ત્રાસીએ, પુજનિક તમને ઉપાસીએ;
 તમે અમને ભીમક રાજન, હું તમને પુત્રી સમાન.’ 21
 એવું કહીને ભરિયાં ચક્ષ, લાજ્યા દેવ થયા પરતક્ષ;
 ઈન્દ્ર, વરુણ, વક્ત્રિ, જમરાય, શોભ્યો મંડપ, જે જે થાય. 22
 નળને તે થયા તુષ્ટમાન, દેવ કહે, ‘માગો વરદાન’;
 બે બે વર આપે સુરરાજ, સહેજે નળનું સરિયું કાજ. 23
 કમળમાળ આપી સુરરાય, ‘લક્ષ વર્ષ નવ સુકાય’;
 અશ્વમંત્ર આપ્યો રાજન, ‘દિન એકે હોંડે શત જોજન.’ 24
 કહે અગ્નિ, ‘નહિ દાઝે તુંય, જાંહાં સમરે તાંહાં પ્રગટું હુંય.’
 ધર્મ કહે, ‘ભોગવે રાજભોગ, ત્યાં લગી નહિ પુરમાં રોગ. 25
 જે કરશે તારી કથા-વાચના, તેને ન હોય જમજાયના.’
 વરુણ કહે, ‘સાંભળ નળરાય, સૂઝું વૃક્ષ નવપલ્લવ થાય. 26

સમર્પુ જળ ઊપજે તત્કાળ,' આઠે વર પામ્યો ભૂપાળ.
 પછે દમયંતીને આપ્યો વર, 'અમૃતસ્રાવિયા હજો તારા કર.' 27
 સર્વેસ્તુતિ કીધી દેવતાતણી, વિમાને બેસી ગયા સ્વર્ગ ભણી;
 દમયંતી હરખી તત્કાળ, નળને કંઠે આરોપી માળ. 28
 સાધુ રાજા સર્વે રહ્યા, અદેખવા ઊઠીને ગયા;
 વરકન્યા પરણ્યાં રીત કરી, ભીમકે પહેરામણી ભલી ભરી. 29
 લાડકોડ પહોંત્યાં આપણાં, નળને વાનાં કીધાં ઘણાં;
 નળ-દમયંતી બંને જાય, વોળાવી વળ્યા ભીમકરાય. 30
 ગાજતેવાજતે નળરાજા વળ્યા, એવે કળિયુગ-દ્વાપર સામા મળ્યા,
 વરવા વૈદર્ભી નારદે મોકલ્યા, આવે ઉતાવળા શ્વાસે હલફલ્યા. 31
 બેઠો મહિષ ઉપર કળિકાળ, કંઠે મનુષના શીશની માળ;
 કરમાં કાતું લોહશણગાર, શીશ સઘડી ધીકે અંગાર. 32
 જઈ વરું દમયંતી રૂપનિધાન,' જુએ તો મળી સાહામી જાન;
 કન્યાએ વર જાણ્યો વર્યો, કલિ કોધે પાછો ફર્યો. 33
 'જો નળે હું પરણવા દીધો નહિ, તો આજથી લાગું પૂંઠે થઈ.'
 નળરાજા આવ્યો પુર વિષે, કર રાજ્ય નારીશું સુખે. 34
 ભોગવે ભોગ નાનાવિધ પેર, સ્વર્ગનું સુખ પામે ઘેર;
 પ્રભુ-પત્નીને વાધ્યો પ્રેમ, સાચવે તે બહુ સત્ય ને નેમ. 35
 ચારે વર્ણ પાળે કુલધર્મ, ચાલે યજ્ઞાદિકનું કર્મ;
 તેણે કલિજુગનું ચાલે નહિ, હોંડે છોંડી જોતો જહોં તહોં. 36
 નગર પૂંઠે ફેરા બહુ ખાય, પણ સત્ય આગળ પ્રવેશ ન થાય;
 સહસ્ર વરસ વહીને ગયાં, દમયંતીને બે બાળક થયાં. 37
 જુગ્મ બાલક સંગાથે પ્રસવ્યાં, પુત્ર-પુત્રી રૂપે અભિનવાં;
 નળ-દમયંતી હરખે ઘણું, બાળક વડે શોભતું આંગણું. 38
 એક દિવસ નળ ભૂપાળ, મંગાવ્યું જળ, થયો સંધ્યાકાળ;
 રહી પાની કોરી ધોતાં પાગ, કલિજુગ પામ્યો પેઠાનો લાગ. 39
 સંધ્યાવંદન કીધું રાજન, પ્રવેશ કલિનો તેહે સ્થાન;
 ત્યમ સેજયા સૂતો ભૂપાલ, સર્વાંગે વ્યાપ્યો કલિકાલ. 40

વલણ

કલિકાલ વ્યાપ્યો રાયને, ભ્રષ્ટ થયો નૈષધનો ધણી રે;
 'હવે વઢાડું પિત્રાઈને,' કલિ ચાલ્યો પુષ્કર ભણી રે. 41

શબ્દ-સમજૂતી

નૈષધરાય નળરાજા; નિમિષ આંખનો પલકારો, પળ; હુતાશન અગ્નિ; વહ્નિ અગ્નિ; ભૂપાળ રાજા; કળિકાળ કળિયુગનો સમય; કુલધર્મ વંશપરંપરાથી ચાલતો આવેલો વિશિષ્ટ ધર્મ-આચાર; ગાભરી ભયભીત; વિરજ સ્વચ્છ; વરુણ પાણીના અધિષ્ઠાતા દેવ; જમરાય મૃત્યુનો દેવતા; મહિષ પાડો; પેર પ્રકાર, ભાતભાતના; પુષ્કર નળ રાજાના પિતરાઈ ભાઈ; જમજાયના જમનું તેડું; સેજવા પથારી; પાગ પગ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) દમયંતી પોતાના પિતા આગળ કઈ મૂંઝવણ રજૂ કરે છે?
- (2) સ્વર્ગમાંથી કયા-કયા દેવ સ્વયંવરમાં આવ્યા છે?
- (3) ભીમક રાજા દેવોને ઓળખવા દમયંતીને શી યુક્તિ બતાવે છે?
- (4) કળિયુગને નળના શરીરમાં પ્રવેશવાનો મોકો શી રીતે મળ્યો?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ચારેય દેવોએ એકબીજાને શા શા શાપ આપ્યા?
- (2) નળ અને દમયંતીનો પ્રસન્ન દામ્પત્યપ્રેમ વર્ણવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) દેવોએ નળ અને દમયંતીને પ્રસન્ન થઈને ક્યાં ક્યાં વરદાન આપ્યાં?
- (2) ‘દમયંતી સ્વયંવર’ કડવાની કથા તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- પ્રેમાનંદનું ‘નળાખ્યાન’ મેળવીને વાંચો.
- દમયંતીની ચતુરાઈ વિશે નોંધ લખો.
- દ્રૌપદી સ્વયંવરનો પ્રસંગ મહાભારતમાંથી વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘પાંચે નળ ચેષ્ટા કરે, ‘લાવ હાર’ કંઠે આગળ ધરે;
તવ દમયંતી થઈ ગાભરી, વિપરીત દેખી પાછી ફરી.’

પ્રેમાનંદના આખ્યાનમાં કથારસ જમાવવાની, હૃદયભાવને નિરૂપવાની અને વિગતો સાથે જીવંત રીતે વર્ણનો કરવાની શક્તિ અદ્ભુત રીતે વ્યક્ત થાય છે. ઉપર્યુક્ત પંક્તિમાં આ સર્વ બાબતોની સાથે એક શબ્દચિત્ર પણ ઊપસી આવે છે.

આખ્યાનમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિની સાથે આંગિક અભિવ્યક્તિ પણ ખૂબ સહજ હોય છે અને તે એમાં પૂરક થાય છે. ‘લાવ હાર’ પંક્તિમાં આવતા શબ્દો આંગિક અભિનયને વ્યક્ત કરે છે.

શિક્ષક-પ્રવૃત્તિ

- સીતા સ્વયંવરની વાત રામાયણને આધારે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કહો.
- આખ્યાનકવિ પ્રેમાનંદનો સવિસ્તર પરિચય કરાવો.
- ગાયન, વાદન અને નર્તન સાથેનાં આખ્યાનનું શાળામાં આયોજન કરો.

